

Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia (przegląd dotychczasowych badań i nowe dane statystyczne)

Ks. Jan Szczepaniak

WYDZIAŁ HISTORII I DZIEDZICTWA
KULTUROWEGO
UNIwersytet Papiński Jana Pawła II
W KRAKOWIE

ABSTRACT

Catholics in Podolia from the end XVIII till the half of the XIX century (the review of previous research and new statistical data)

In current scientific works there is lack of reliable information giving a number of Catholics living in Podolia at the end of the XVIII and in the first half of the XIX century. Numbers of believers in diocesan catalogues, which were regularly published from 1857, aside from mentioned defects of the source, permit to discover the number of believers belonging to Podolian dioceses. The data which is presented in the inspection files can help to fill the gaps in our knowledge concerning the earlier period.

Firstly, almost general data about the number of believers in parishes of Podolia, come from 1796. Using the date we can conclude that in the Podolian guberniya, within borders established in December 1796, lived from 160 to 165 thousands Catholics.

Statistical data which was collected twenty years later, and published by priest W. Marczyński shows that the Podolian guberniya was inhabited by 197,729 Catholics. The number of believers increased considerably within the following decade.

According to files drawn up after inspections carried out around 1830, the Kamienets diocese was inhabited by 232,752 believers.

First full data come from the time between uprisings around 1850. In 1849 data coming from the military statistical office was published. Information giving a number of believers in each parish, included in pre-inspection surveys from 1850, was also published. Russian data shows that Podolia was inhabited by 227,617 Catholics. Church data gives the number of 215,088 Latinists. The information is unexpected.

Looking at dynamic growth of the population of the Podolian guberniya and a growing number of the population of Orthodox believers one could expect that from 1820 to 1850, especially in comparison to the information originating from around 1830, the number of Catholics would increase considerably. The amount of the Catholics not only did not increase but even decreased. Repressions which occurred after the fall of the November Uprising such as forced displacements, deportations, verification of the noble's state, official rewriting of ex Uniats and their descendants to the Orthodox Church led to decrease in Polish ethos. Gaining Catholics, often against their will by the Orthodox clergy as a consequence of giving pastoral ministry, was also one of the reasons of the situation.

KEY WORDS: Kamianets-Podilskyyi, Kamienets diocese, the Catholic Church in Russia, Poles in Podolia

SŁOWA KLUCZOWE: Kamieniec Podolski, diecezja kamieniecka, Kościół katolicki w Rosji, Polacy na Podolu

Ważnym źródłem, dotychczas niewykorzystywanym w badaniach demograficznych dotyczących Podola, są protokoły wizytacji przeprowadzonych przez dziekanów i delegatów ordynariuszy oraz związane z nimi opisy i inwentarze parafialne. Nieliczne zachowane dokumenty dotyczą końca XVIII stulecia. Większość dokumentuje wizytacje przeprowadzone w latach: 1822–1830 oraz 1844–1858¹. Z reguły w dokumentach tego rodzaju zapisywano liczbę wiernych w poszczególnych parafiach, opierając się na spisach parafian sporządzanych przez plebanów w trakcie kołędzy (*status animarum*). W większości przypadków, poza ogólną liczbą parafian, podawano liczbę mężczyzn i kobiet. Niekiedy podawano liczbę dzieci (nieprzystępujących do sakramentów pokuty i Eucharystii) i dorosłych (przystępujących do spowiedzi i komunii św. wielkanocnej) z podziałem na płeć. Niejednokrotnie zapisywano nie tylko dane sumaryczne dotyczące całej parafii, ale odnotowywano również liczbę katolików w poszczególnych miejscowościach należących do okręgu parafialnego. Regularność i sposób zbierania danych pozwalają uznać cyfry podawane przez plebanów wizytatorom za wiarygodne.

Najpełniejsze dane demograficzne mówiące o liczbie katolików na Podolu pod koniec XVIII i w pierwszej poł. XIX stulecia pochodzą z lat 1796, 1829–1830 i 1850 r. Najstarszym chronologicznie znanym obecnie kościelnym źródłem są przechowywane w Państwowym

¹ Zachowane protokoły wizytacyjne omawia: W. Rosowski, *Akta wizytacyjne diecezji kamienieckiej i łucko-żytomierskiej (koniec XVIII – początek XX wieku) w zasobach archiwów na Ukrainie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 97, s. 333–359.

² *Directorium officii Divini recitando sacroque peragendi pro dioecesi Camenecensi-Podoliae in annum Domini 1857*, Vilnae 1856.

Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (dalej: PAOŻ) *Opisania kościołów parafialnych [diecezji łaty-czowskiej]* 1797. Kolejnymi są akta wizytacji znajdujące się w Państwowym Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim (dawny Płoskirów, dalej: PAOCh): wizytacji generalnej diecezji kamienieckiej z 1825 r., wizytacji zarządzanej przez metropolitę mohylewskiego bp. Kaspra Cieciszowskiego z lat 1829–1830 oraz ankiety o stanie parafii w 1850 r. sporządzone przez plebanów i potwierdzone w trakcie wizytacji przez miejscowych dziekanów. Podając dane zaczerpnięte z tych źródeł, warto skonfrontować je z pierwszym drukowanym spisem wiernych zamieszczonym w schematyzmie diecezjalnym na rok 1857. Publikacja ta wyszła spod prasy drukarskiej pod koniec 1856 r. i zawierała dane przesłane w tymże roku przez plebanów, najprawdopodobniej sporządzone w trakcie kołędzy na przełomie 1855 i 1856 r.²

Zanim jednak przedstawimy wybrane przez nas źródła rękopiśmienne i podamy pochodzące z nich informacje o liczbie katolików na Podolu, dokonajmy prezentacji danych pochodzących ze źródeł drukowanych oraz opracowań, będących efektem dotychczasowych badań.

1. Wierni diecezji kamienieckiej od połowy XVII do połowy XIX w. w świetle źródeł drukowanych i dawniejszych badań

W wiekach XVII i XVIII, wraz ze zmianami demograficznymi na Podolu, zmieniała się liczba wiernych należących do łacińskiej diecezji kamienieckiej. Liczba mieszkańców tych ziem zależała przede wszystkim od wojny lub czasu pokoju. Ta pierwsza zawsze przynosiła zniszczenia, czas pokoju pozwalał odbudowywać to, co zostało zniszczone, oraz sprzyjał rozwojowi miast i powstawaniu nowych wsi. Spustoszenie Podola zaczęło się w trakcie wojen kozackich. Zniszczenie miast i wsi oraz w konsekwencji wyludnienie było dziełem nie tylko Kozaków,

Tatarów i band rabusiów, zazwyczaj pojawiających się w czasach wojny, ale również wojsk koronnych, dokonujących rekwizycji. Na podstawie lustracji dóbr królewskich przeprowadzonych w całym państwie w latach 1661–1665 oraz wyniku poboru podatku pogłównego z 1662 r. wiemy, że zniszczenie Podola było wyjątkowe w porównaniu z innymi województwami Rzeczypospolitej. Opierając się na tych danych, badacze sądzą, że ludność Podola mogła wówczas liczyć niewiele powyżej 50 tysięcy. Mało prawdopodobne, że do czasu inwazji osmańskiej udało się znacząco powiększyć zaludnienie tych ziem³.

Ucieczki chłopów związane z działaniami wojennymi w 1672 i 1673 r. oraz dobrowolne opuszczenie lub wysiedlenie większości ludności polskiej z Podola po zdobyciu Kamieńca Podolskiego zmniejszyły jeszcze liczbę ludności. W 1681 r., dziewięć lat po podpisaniu traktatu buczackiego, Turcy przeprowadzili spis gospodarstw i ludności ejaletu kamienieckiego (*defter mufassal*). Wykazał on, że ludność zdobytej prowincji, w porównaniu ze spisem pogłównym z 1662 r., zmniejszyła się o ok. $\frac{1}{3}$ ⁴.

Istotne zmiany w zaludnieniu Podola nastąpiły dopiero po zajęciu tych ziem przez Rzeczypospolitą w wyniku podpisanego w 1699 r. pokoju w Karłowicach. Powrót chłopów zbiegłych w trakcie panowania tureckiego oraz intensywne kolonizacja prowadzona przez całe XVIII stulecie spowodowały radykalne zwiększenie liczby ludności. Trzeba jednak pamiętać, że liczne na przełomie XVIII i XIX stulecia epidemie nieco hamowały wzrost liczby mieszkańców Podola. Szczególnie dotkliwe pod tym względem były zarazy morowe z lat: 1770, 1796, 1798 oraz 1812/1823⁵.

Świadczą o tym spisy gospodarstw i ludności (rewizje) przeprowadzone przez władze carskie pod koniec XVIII w., po zajęciu tych ziem w wyniku podziału Rzeczypospolitej. Do połowy XIX w. na Podolu doszło do 6 rewizji: V (1795), VI (1811), VII (1816), VIII (1834), IX (1850) i X (1858). Datowanie rewizji jest umowne, ponieważ poszczególne spisy były prowadzone przez

3 D. Kołodziejczyk, *Ejalet Kamieniecki. Podole pod panowaniem tureckim 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 137–138.

4 *Ibidem*, s. 141–144.

5 W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami*, t. 2, Wilno 1822, s. 122.

6 М. Дмитрієнко, *Облікові історико-демографічні джерела з вивчення генеалогії та ряду спеціалістичних*, „Історико-географічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць” 2004, 7, s. 51–52; Ю. Легун, О. Петренко, *Матеріали ревізійного перепису населення 1795–1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області*, Вінниця 2005, s. 4.

7 *Ibidem*, s. 7, 10.

8 В.М. Кабузан, *Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав*, Москва 1992, s. 138–139, 149. Niemające wiele wspólnego z rzeczywistością dane dotyczące liczby Polaków w ukraińskich guberniach w połowie XIX w. podaje Anatolij Ponomarow. Pisze on, że na Prawobrzeżnej Ukrainie mieszkało wówczas do 6% Polaków: w guberni wołyńskiej – do 10%, kijowskiej – 5% i podolskiej – 3%. Podaje również spis powiatów, gdzie – jego zdaniem – było najwięcej Polaków. W guberni wołyńskiej do takich powiatów miały należeć: Nowogród Wołyński – 15%, Stary Konstantynów – 15%, Łuck – 14%, Krzemieniec – 13,3%; w guberni kijowskiej – pow. Machnówka – 6%; w guberni podolskiej – pow. Bałta – 6%. А.П. Пономарьов, *Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій*, Київ 1996, s. 142; С.И. Брук, В.М. Кабузан, *Динамика численности и расселения русского этноса (1678–1917 гг.)*, „Советская Этнография” 1982, nr 4, s. 17; *eidem*, *Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в.*, „Советская Этнография” 1981, nr 5, s. 20–21.

9 *Национальный атлас России*, t. 1: *Общая характеристика территории*, В.Ф. Хабарова, В.Е. Жуковского, А.Н. Краюхина (red.), Москва 2008, s. 89; С.И. Брук, В.М. Кабузан, *Численность и расселение украинского этноса...*, *op.cit.*, s. 24; Я.Е. Водарский,

wiele lat i regulowane różnymi dekretami⁶. Pierwsza rewizja została przeprowadzona w latach 1795–1796 na podstawie imperatorskiego ukazu z 23 VI 1794 r. Jej celem było uporządkowanie spraw gospodarczych na ziemiach przyłączonych do imperium, szczególnie poprawa ścigalności podatków. Spisy, posługując się formularzem przygotowanym dla rosyjskich ziem, mimo ich szczegółowości (objęły prawie 95% populacji Podola), nie uwzględniały niektórych kategorii ludności, utrudniając dzisiaj identyfikację stanową, np. drobną szlachtę zapisywano pod kategorią „jednodworцы” (однодворцы), tym samym mieszając ją w spisach z wolnymi włościanami⁷. Uniemożliwia to jednoznaczną ocenę liczby Polaków mieszkających wówczas na Podolu.

Na podstawie V rewizji demografowie i historycy obliczyli, że Prawobrzeżną Ukrainę zamieszkiwało 3 419 500 osób, w tym: 3 006 000 (87,9%) Ukraińców, 266 750 (7,8%) Polaków, 123 100 (3,6%) Żydów, 20 500 (0,6%) Mołdawian i 3150 (0,1%) przedstawicieli innych narodów⁸. W guberniach wołyńskiej i kijowskiej Polacy mieli stanowić 7% mieszkańców, a podolskiej – 9%⁹. Liczby te wydają się zaniżone w porównaniu ze statystykami kościelnymi. Te ostatnie wykazywały znacznie wyższy procent katolików na ziemiach zabranych. Przynajmniej do końca XIX stulecia identyfikacja narodowa katolików obrządku łacińskiego na ziemiach białoruskich i ukraińskich dla znacznej części Polaków, Rosjan, Białorusinów i Ukraińców była oczywista. Katolikiem obrządku łacińskiego prawie zawsze był Polak.

Na przestrzeni wszystkich stuleci Polaków na Podolu było stosunkowo niewiele. Przeważał na nim, jak na wszystkich ziemiach ukraińskich, żywioł ruski. Chłopów o polskim rodowodzie w XVI stuleciu nie było więcej niż 4%, a mieszczan – ok. 10%, przy czym na ziemiach graniczących z Rusią Czerwoną polskiej ludności chłopskiej było ok. 15%, a w powiatach wschodnich nie więcej niż 1,5–2%; w miastach na zachodzie Podola powyżej 20%, a na wschodzie zaledwie kilka procent¹⁰. „Inna jest

postać etniczna warstwy ziemiańskiej na Podolu. Gdy w ludzie wiejskim i mieszczaństwie przeważa żywiol małoruski, to w stanie szlacheckim góruje pod każdym względem pierwiastek polski”¹¹. Współczesny badacz ukraiński Jurij Poliszczuk twierdzi, że pod koniec XVIII stulecia Polakami zasadniczo byli magnaci, szlachta posiadająca własne majątki, szlachta zarządzająca cudzą własnością i służąca przy dworach i pałacach oraz duchowieństwo katolickie; mieszczenie byli różnych narodowości, a wśród włościan przeważali Rusini. Sądzi jednak, że najważniejszym kryterium przynależności do polskiego etnosu była przynależność do Kościoła katolickiego obrządku łacińskiego, a niekonieczne do stanu szlacheckiego¹². Podobnie było na pozostałych ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. Na początku XIX w. w guberni kijowskiej 87% szlachty deklarowało narodowość polską, w guberni podolskiej – 89%, a na Wołyniu – 93%. Należy jednak podkreślić, że często życie szlachty szaraczkowej niewiele się różniło od życia włościan i najemnych pracowników. W 1812 r. na Podolu doliczono się 94 990 osób pochodzenia szlacheckiego, a tylko 8791 z nich było właścicielami ziemi¹³.

Badacze dziejów Kościoła na Kresach, analizując dostępne dane, ostrożnie szacują, że w 1798 r. diecezja kamieniecka liczyła ok. 150 tys. wiernych¹⁴. Biorąc pod uwagę dane zebrane przed 1820 r. i opracowane przez ks. Wawrzyńca Marczyńskiego, należy założyć, że szacunki te mogą być znacznie zaniżone. Wspomniany ks. Marczyński był kanonikiem kamienieckim, nauczycielem w szkole powiatowej w Kamieńcu Podolskim i proboszczem w Czarnokozińcach, a z zamiłowania historykiem i geografem. Ze względu na dokonania naukowe, uznane przez współczesnych za rzetelne i godne wyróżnienia, w 1825 r. został członkiem korespondentem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego.

Poniższa tabela przedstawia statystykę wyznaniową mieszkańców Podola ok. 1820 r. Została ona sporządzona na podstawie danych zawartych w dziele

V.M. Кабузан, *Территория и население России в XV–XVIII вв.* [w:] *Российская империя от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории*, А. Аксенов, Я. Водарский, Н. Никитин, Н. Рогожин (red.), Москва 2011, s. 345.

10 L. Białkowski, *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920, s. 8.

11 *Ibidem*, s. 11.

12 Ю.М. Поліщук, *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)*, Київ 2012, s. 120.

13 *Ibidem*, s. 144.

14 J. Dębiński, *Kościół katolicki w Rosji*, „Studia Wrocławskie” 2012, nr 14, s. 473–487; J. Wołczański, *Podsumowanie [w:] Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne*, E. Walewander (red.), Lublin 1993, s. 192.

wspomnianego ks. Marczyńskiego. Uwzględnia ona trzy główne wyznania obecne w guberni podolskiej, pomijając: ewangelików, kalwinów, staroobrzędowców i muzułmanów. Z danych rosyjskich publikowanych od połowy XIX w. wiemy, że wierni nieuwzględnionych wyznań i religii stanowili nie więcej niż 0,5–0,9% mieszkańców Podola i nie więcej niż 0,1–1,5% mieszkańców poszczególnych powiatów. Tak niewielka liczba ludności pominięta w zestawieniach przez ks. Marczyńskiego nie zmienia obrazu statystyki wyznaniowej terenów należących do diecezji kamienieckiej.

Tab. 1. Statystyka ludności trzech głównych wyznań na Podolu ok. 1820 r.

Powiat	Prawosławni		Katolicy		Żydzi		Razem
	I. bezwz.	%	I. bezwz.	%	I. bezwz.	%	
Kamieniec	68 364	63,0%	25 599	23,6%	14 466	13,3%	108 429
Uszycza	62 809	64,4%	23 888	24,5%	10 824	11,1%	97 521
Płoskirów	61 337	54,6%	37 740	33,6%	13 343	11,9%	112 420
Latyczów	60 121	70,4%	13 689	16,0%	11 636	13,6%	85 446
Lityń	73 823	74,4%	13 932	14,0%	11 527	11,6%	99 282
Mohylów	53 373	63,2%	15 901	18,8%	15 135	17,9%	84 409
Jampol	74 525	69,0%	22 694	21,0%	10 820	10,0%	108 039
Winnica	71 185	75,6%	14 105	15,0%	8882	9,4%	94 172
Braclaw	75 338	77,2%	10 226	10,5%	11 978	12,3%	97 542
Hasyń	81 292	85,2%	6172	6,5%	7988	8,4%	95 452
Olhopol	76 516	85,3%	5451	6,1%	7695	8,6%	89 662
Bałta	93 634	81,9%	8332	7,3%	12 336	10,8%	114 302
Razem	852 317	71,8%	197 729	16,7%	136 630	11,5%	1 186 676

Źródło: W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami*, t. 3, Wilno 1823, tab. 1 i 2.

Z danych wynika, że ok. 1820 r. gubernię podolską zamieszkiwało 1 186 676 osób należących do Cerkwi prawosławnej, Kościoła katolickiego i gmin żydowskich. Najwięcej Podolan – 852 317 Ukraińców, Rosjan i Mołdawian – należało do prawosławnej eparchii podolsko-bracławskiej (71,8%)¹⁵. Drugim wyznaniem w guberni podolskiej byli katolicy – 197 729 osób, identyfikujący się z polskością (16,7%). Znaczącą grupę stanowili również żydzi. Mieszkało ich na Podolu 136 630 (11,5%).

Katolicy stanowili spory procent mieszkańców w zachodnich powiatach Podola: płoskirowskim (33,6%), uszyckim (24,5%), kamienieckim (23,6%), jampolskim (21,0%) i mohylowskim (18,8%). Najmniejsze skupiska łacinników były we wschodnich powiatach guberni: olhopolskim (6,1%), hasyńskim (6,5%) oraz bałckim (7,3%).

W kolejnych dekadach liczba Polaków w trzech południowo-zachodnich guberniach znacznie się zwiększyła. Na podstawie danych zbieranych przez urzędników carskich historycy obliczają, że w 1834 r. na tym obszarze mieszkało 410 212 samej szlachty; w guberni podolskiej 141 702 osób¹⁶. Dziesięć lat później, po zakończeniu akcji weryfikacji szlachectwa, liczbę łacinników na Prawobrzeżnej Ukrainie szacuje się na ok. 446 900 osób: w guberni podolskiej na ok. 236 300 osób¹⁷.

W połowie XIX w. Sztab Generalny armii carskiej opublikował w części drugiej 10. tomu wojskowo-statystycznego przeglądu imperium rosyjskiego dane demograficzne dotyczące guberni podolskiej. Wykazano w nim, że ok. roku 1849 na Podolu mieszkało 1 530 321 osób, w tym 227 617 katolików (14,9%)¹⁸.

Poniższe tabele przedstawiają statystykę wyznaniową mieszkańców Podola sporządzoną na podstawie danych opublikowanych w powyższej pracy.

15 В.Г. Пидгайко, *Каменец-подольская и Городокская епархия* [w:] *Православная энциклопедия*, Патриарха Московского и всея Руси Кирилла (red.), t. 30, Москва 2012, s. 8.

16 D. Beauvois, *Trójką ukraiński. Szlachta, carat, lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, tłum. K. Rutkowski, Lublin 2011, s. 255.

17 P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998, s. 169–170.

18 «Военно-статистическое обозрение Российской империи», издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении департамента Генерального Штаба, t. 10, cz. 2: *Подольская губерния*, Санкт-Петербург 1849, s. 75, tab. 3. Dane opublikowane przez Krena po rewizji przeprowadzonej w 1851 r. wykazywały w guberni podolskiej 1 577 966 mieszkańców. И.О. Штукенберг, *Статистические труды*, cz. 39: *Описание тамбовской и подольской губерний*, Санкт-Петербург 1859, s. 30.

Tab. 2. Statystyka wyznań w powiatach gub. podolskiej ok. 1849 r.
(w liczbach bezwzględnych)

Powiat	Wyznanie				Razem
	prawosławni	katolicy	żydzi	inni	
Kamieniec	80 538	35 060	22 005	256	137 859
Płoskirów	74 197	42 376	14 155	21	130 749
Latyczów	50 783	18 417	7803	654	77 657
Lityń	91 062	18 143	13 069	811	123 085
Winnica	90 719	16 782	11 884	1830	121 215
Braclaw	94 988	11 315	17 205	1489	124 997
Hasyń	91 568	6025	8397	143	106 133
Bałta	98 937	10 636	15 675	918	126 166
Olhopol	111 714	7062	12 585	935	132 296
Jampol	101 909	19 443	12 007	1219	134 578
Mohylew	89 337	16 864	14 835	201	121 237
Uszyca	83 667	25 494	19 464	1413	130 038
Razem	1 059 419	227 617	169 084	9890	1 466 010

Źródło: «Военно-статистическое обозрение Российской империи», издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении департамента Генерального Штаба, t. 10, cz. 2: Подольская губерния, Санкт-Петербургъ 1849.

Tab. 3. Statystyka wyznań w powiatach gub. podolskiej ok. 1849 r.
(w procentach)

Powiat	Wyznanie				Razem
	prawosławni	katolicy	żydzi	inni	
Kamieniec	58,4	25,4	16,0	0,2	100
Płoskirów	56,7	32,4	10,8	0,1	100
Latyczów	65,4	23,7	10,1	0,8	100
Lityń	74,0	14,7	10,6	0,7	100
Winnica	74,9	13,8	9,8	1,5	100
Braclaw	76,0	9,0	13,8	1,2	100
Hasyń	86,3	5,7	7,9	0,1	100
Bałta	78,4	8,4	12,4	0,8	100
Olhopol	84,5	5,3	9,5	0,7	100

Jampol	75,7	14,5	8,9	0,9	100
Mohylew	73,7	13,9	12,2	0,2	100
Uszyca	64,3	19,6	15,0	1,1	100
Razem	72,3	15,5	11,5	0,7	100

Źródło: «Военно-статистическое обозрение...», *op.cit.*

Oficjalne statystyki wojskowe wykazywały 1 466 010 mieszkańców Podola. Z tego do Cerkwi prawosławnej należało 1 059 419 osób (72,3%), do Kościoła katolickiego – 227 617 (15,5%) i do gmin żydowskich – 169 084 (11,5%). Pozostałych 9 890 osób to: staroobrzędowcy – 8018, luteranie – 1686, kálwini – 7, Ormianie należący do Apostolskiego Kościoła – 131 i muzułmanie – 48.

Dane te pokazują, że w latach 1820–1850 zwiększyła się liczba mieszkańców Podola o ok. 280 tysięcy, ale zasadniczo nie zmieniły się proporcje pomiędzy poszczególnymi grupami wyznaniowymi. Można więc przyjąć na podstawie powyższych danych, że w pierwszej połowie XIX stulecia na Podolu było 15–17% ludności katolickiej.

Weryfikacja danych publikowanych przez carskie urzędy, a także opartych na nich opinii demografów oraz historyków rosyjskich i ukraińskich będzie możliwa po wprowadzeniu w obieg naukowy nowych danych demograficznych pozyskiwanych z źródeł.

2. Nowe źródła do badań nad liczbą katolików na Podolu od końca XVIII do poł. XIX stulecia

a. *Opisania parafii [diecezji latyczowskiej] 1797*

Pierwszym chronologicznie nowym źródłem do badań demograficznych jest wspomniany we wstępie tom dokumentów dotyczący parafii diecezji latyczowskiej. Obejmuje on w większości dwustronicowe opisy parafii, zawierające krótkie informacje na temat: administracyjnej przynależności parafii, kościoła, zabudowań plebańskich,

19 Parafie: Nowosiółki, Sawińce (Jołtuszków) i Sokołówka Nowa (Krzywe Jezioro). PAOŻ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 103–103v.

20 PAOŻ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 61v–62.

21 *Ibidem*, k. 86v–87.

22 *Ibidem*, k. 74v–75.

23 *Ibidem*, k. 89v–90.

24 *Ibidem*, k. 32v–33.

25 *Ibidem*, k. 37v–38.

beneficjum, inwentarza kościelnego i gospodarskiego, obowiązków plebańskich i okręgu parafialnego (spis miast, miasteczek i wsi). Ponadto podano w nich liczby wiernych i nazwiska rządców. Tom zawiera wiadomości o 106 parafiach (jedną ręką dokonano wpisów dotyczących 103 parafii, później inną dopisano dane o 3 parafiach)¹⁹. W przypadku 6 parafii poza ich nazwą nie podano żadnych danych. Dotyczy to parafii w: Czerczach²⁰, Dubnie²¹, Jampolu²², Łysinie²³, Machnowce²⁴ i Żwańcu²⁵.

Wszystkie parafie w momencie powstania źródła, jak podano w ich opisie, znajdowały się w granicach guberni: braclawskiej, podolskiej i wozniesieńskiej. Określenie przez autora opisu parafii jednostek administracji państwowej jako guberni oraz nazwy powiatów przyporządkowanych poszczególnym guberniom sugeruje, że zachowane źródło najwcześniej mogło zostać sporządzone pod koniec 1795 r., najpóźniej późnym latem 1796 r. Wówczas bowiem, po III rozbiórze Rzeczypospolitej (24 X 1795 r.), dokonano reorganizacji podziału terytorialnego zachodnich ziem imperium, przemianowując niektóre gubernie na namiestnictwa, tworząc nowe gubernie i równocześnie na nowo ustalając ich granice. Działania te nie były przeprowadzone w jednym czasie i miały tymczasowy charakter. Takie domniemanie o czasie powstania opisów parafii potwierdza również to, że w omawianym tekście nie znajdujemy podjętych w październiku 1796 r. korekt do kościelnego podziału administracyjnego, ustalonego rok wcześniej (o czym będzie jeszcze mowa).

I tak: namiestnictwo podolskie utworzono 12 IV 1795 r. na ziemiach Prawobrzeżnej Ukrainy, z dawnych ziem powiatu kamienieckiego i latyczowskiego województwa podolskiego, przyłączonych do Rosji w wyniku II rozbioru Rzeczypospolitej (wcześniej w namiestnictwie izasławskim), dołączając później do niego części powiatów krzemienieckiego i łuckiego z województwa wołyńskiego zajętych w wyniku III zaboru. W jego skład pod koniec 1795 r. wchodziło 12 powiatów: bazalski, dubieński, gródecki, jampolski, kamieniecki, krzemieniecki,

latyczowski, płoskirowski, starokonstantynowski, uszycki, werbowiecki i zińkowski²⁶. Namiestnictwo zniesiono ukazem Pawła I 23 XII 1796 r. W jego miejsce utworzono gubernię podolską z 7 powiatów namiestnictwa podolskiego (gródecki, kamieniecki, latyczowski, płoskirowski, uszycki, werbowiecki i zińkowski), 9 powiatów namiestnictwa braclawskiego (berszadzki, braclawski, chmielnicki, hasyński, jampolski, lityński, mohylowski, tulczyński i winnicki) oraz niewielkiej części namiestnictwa wozniesieńskiego (powiat olhopolski i częściowo powiat jeleński)²⁷.

Namiestnictwo braclawskie utworzono 12 V 1795 r. z części ziem guberni braclawskiej, powstałej 24 IV 1793 r. z ziem powiatu winnickiego i częściowo braclawskiego województwa braclawskiego oraz części województwa kijowskiego, zajętych w wyniku II rozbioru Rzeczypospolitej. Składało się z 13 powiatów: berszadzkiego, braclawskiego, chmielnickiego, hasyńskiego, jampolskiego, lipowieckiego, lityńskiego, machnowskiego, mohylowskiego, piatyhorskiego, skwirskiego, tulczyńskiego i winnickiego²⁸. Ukazem Piotra I z 11 grudnia 1793 r. zostało zlikwidowane. Dziewięć powiatów, jak wyżej wspomniano, przyłączono do guberni podolskiej, a 4 (lipowiecki, machnowski, piatyhorski i skwirski) do guberni kijowskiej²⁹.

Namiestnictwo wozniesieńskie powstało 7 XI 1795 r. z przemianowania powstałej 27 I 1795 r. guberni wozniesieńskiej, utworzonej z 3 powiatów namiestnictwa jekaterynosławskiego, części województw braclawskiego i kijowskiego przejętych w wyniku II zaboru od Rzeczypospolitej oraz Jedysanu, przyłączonego do Rosji na mocy pokoju z Turcją, zawartego 9 I 1792 r. w Jassach. Podzielono je na 12 powiatów: białopolski, chersoński, czehryński, czerkawski, humański, jeleński, jelizawietgradski, kate-rynopolski, nowomirgorodski, olhopolski, tyraspolski i wozniesieński. Zostało ono zniesione 12 grudnia 1796 r., a jego terytorium podzielono pomiędzy gubernie noworosyjską, kijowską i podolską³⁰.

²⁶ *Ізяславське намісництво* [w:] *Енциклопедія історії України*, В.А. Смолій (red.), t. 3, Київ 2005, s. 432; О.С. Петренко, *Подільське намісництво* [w:] *Енциклопедія історії України...*, *op.cit.*, t. 8, Київ 2011, s. 306; Я.В. Верменич, *Волинська губернія* [w:] *Енциклопедія історії України...*, *op.cit.*, t. 1, Київ 2003, s. 606.

²⁷ О.Є. Маркова, *Подільська губернія* [w:] *Енциклопедія історії України...*, *op.cit.*, t. 8, s. 303.

²⁸ В.В. Панашенко, *Брацлавське намісництво* [w:] *Енциклопедія історії України...*, *op.cit.*, t. 1, Київ 2001, s. 373.

²⁹ О.Є. Маркова, *Київська губернія* [w:] *Енциклопедія історії України...*, *op.cit.*, t. 4, Київ 2007, s. 220.

³⁰ В.В. Панашенко, *Вознесенське намісництво* [w:] *Енциклопедія історії України...*, *op.cit.*, t. 1, s. 601.

³¹ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 193.

³² Wykazana przez Stanisława Litaka parafia w Torczynie (Torczyńca) w 1772 r. nie funkcjonowała, w jej miejsce erygowano w 1796 r. parafię w Kumanowcach. PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 171–171v; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Polskiej Obojga Narodów w XVIII w.*, Lublin 2006.

Wszystkie wspomniane namiestnictwa (gubernie) w chwili powstawania źródła wchodziły w skład diecezji latyczowskiej, jednej z trzech niekanonicznych diecezji utworzonych na ziemiach zajętych podczas II i III zaboru Rzeczypospolitej. Po upadku państwa polskiego w granicach imperium rosyjskiego znalazła się cała diecezja kijowska, większość terytoriów diecezji inflanckiej, żmudzkiej, wileńskiej, łuckiej i kamienieckiej oraz fragment diecezji chełmskiej i archidiecezji lwowskiej. Katarzyna II, bez konsultacji ze Stolicą Apostolską, 17 XI 1795 r. dokonała reorganizacji administracji kościelnej na zajętych ziemiach. Zachowała jedynie diecezję żmudzką, a z terytoriów pozostałych diecezji utworzyła diecezje: inflancką (ze stolicą w Wilnie), pińską i latyczowską³¹.

W ostatnim roku istnienia diecezja latyczowska liczyła 123 parafie. Parafie erygowane przed rozbiorem wchodziły w skład diecezji kamienieckiej, łuckiej, kijowskiej i archidiecezji lwowskiej. Stan diecezji ukraińskich w 1772 r. wyglądał następująco: (1.) w diecezji kamienieckiej pod rządami biskupa latyczowskiego Michała Sierakowskiego znalazło się 46 z 57 parafii – 5 z 8 parafii dekanatu czarnokozinieckiego oraz wszystkie parafie z dekanatów dunajowickiego (12 parafii), latyczowskiego (9 parafii), międzyborskiego (9 parafii)³², satanowskiego (9 parafii) i szarogrodzkiego (11 parafii); (2.) z diecezji łuckiej do diecezji latyczowskiej weszło 44 z 223 parafii – 4 z 21 parafii z dekanatu dubieńskiego, 8 z 15 z dekanatu krzemienieckiego, 1 z 25 z dekanatu włodzimierskiego, 2 z 13 z dekanatu zasławskiego, 8 z 11 z dekanatu zbarraskiego i 21 z 22 z dekanatu braclawskiego; (3.) z diecezji kijowskiej 8 z 31 parafii – 7 z 11 parafii z dekanatu chwastowskiego i 1 z 10 z dekanatu żytomierskiego; (4.) z archidiecezji lwowskiej przyłączono do diecezji latyczowskiej tylko filię w Kołodnie, będącą częścią parafii w Tarnopolu (dekanat trembowelski).

W latach 1772–1797 na terenie diecezji latyczowskiej powstało kolejne 20 parafii. Erygowano je przy nowo wybudowanych kościołach w następujących

miejsowościach: Skazińce – par. po 1772 r., Hołowaniewsk (Hołowaniewskie) – par. od 1776 r., Woroszyłowce (Woroszyłówka) – par. po 1776 r., Pawołocze – par. od 1777 r., Kupiel – par. od 1778 r., Biliłowce (Biliłowa, Białołowa) – par. po 1778 r., Łanowce – par. od 1781 r., Woronowica – par. od 1783 r., Ilińce – par. od 1785 r., Machnowka – par. od 1785 r., Kutkowce – par. po 1786 r., Chersoń – par. od 1787 r., Ostrózek (Ostrożek) – par. po 1789 r., Józefgród (Bałta) – par. łacińska po 1793 r., Mańkowice – par. od 1793 r., Mikołajów – par. od 1794 r., Sawińce (Jołtuszków) – par. ok. 1796 r., Żwańczyk – par. po 1796 r., Nowosiółki (Nowosiółka) – par. od 1797 r., Sokołówka Nowa (Krzywe Jezioro) – par. przed 1797 r.³³ Ponadto po 1772 r. status parafii otrzymały 4 filie w: Łuczycu (par. Śnitków), Przyłukach (par. Winnica), Wołodarce (par. Biała Cerkiew) i Zwinogródce (par. Śmiła).

Wszystko wskazuje na to, że krótki żywot diecezji oraz kolejne zmiany w terytorialnej organizacji państwa uniemożliwiły przeprowadzenie ostatecznego podziału administracyjnego diecezji. Zdołano jedynie podzielić ją na cztery archidiakonaty: braclawski, machnowski, kamieniecki i krzemieniecki. Trzy pierwsze powstały w chwili tworzenia diecezji lub w pierwszych miesiącach jej istnienia, ostatni – 6 X 1796 r. Archidiakoniat krzemieniecki powstał z podziału archidiakonatu kamienieckiego. W jego skład weszły parafie znajdujące się w powiatach: dubieńskim, krzemienieckim, jampolskim, bazalskim i starokonstantynowskim. Ponieważ w opisywanym przez nas źródle, powstałym zapewne w środowisku konsystorskim w Latyczowie, nie uwzględniono archidiakonatu krzemienieckiego, a dopisane na końcu tomu parafie erygowano na przełomie 1795 i 1796 r., otrzymujemy dodatkowe potwierdzenie, że informacje zebrane w pierwszych miesiącach istnienia diecezji zestawiono przed październikiem 1796 r. Data na okładce może wskazywać na czas oprawy zapisanych wcześniej kart.

W prezentowanym źródle nie określano przynależności dekanalnej opisywanych parafii. Zapewne w latach

33 PAOŻ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 2, 12, 22v, 23v, 26v, 32v, 33v, 40v, 44v, 62, 73v, 75v, 96v, 97v, 100v, 101v, 102v, 103, 103v.

34 *Wizyta generalna diecezji wileńskiej roku 1828*, Wilno 1828.

35 *Urządzenie jeneralney wizyty diecezji wileńskiej z roku 1830 odprawiać się powinney*, Wilno 1830, s. 2.

1796–1797 przedrozbiorowe dekanaty nie funkcjonowały ze względu na nieprzystające do starych granic administracji kościelnej nowe granice podziału administracji państwowej. Otwarte również pozostaje pytanie, czy zgodnie z zasadami powszechnie przyjętymi w imperium po 1798 r. diecezję latyczowską podzielono na dekanaty, sugerując się państwowym podziałem administracyjnym (tworząc je z jednego bądź kilku powiatów).

b. Akta wizytacji metropolitalnej z lat 1829–1830

W latach 20. XIX stulecia regularnie przeprowadzano wizytacje dziekańskie i biskupie parafii diecezji kamienieckiej. Na podstawie zachowanych protokołów wizytacyjnych nie można jednak ustalić, czy w każdym roku wizytowano wszystkie parafie. W wielu przypadkach sporządzano skróconą wersję protokołu, zapisując wyłącznie zmiany, które zaszły od ostatniej wizytacji, a w kwestiach nieporuszonych w protokole odwoływano się do poprzednich protokołów, nie zawsze zachowanych. Z reguły protokoły wizytacji klasztorów oraz parafii prowadzonych przez zakony były sporządzane bardzo dokładnie. W przypadku parafii zarządzanych przez duchowieństwo diecezjalne obszerne protokoły zachowały się z wizytacji przeprowadzonych w latach 1824–1825 oraz 1829–1830. W pozostałych latach sporządzano skrócone wersje protokołów. Szczególną wartość posiadają protokoły z lat 1829–1830. Sporządzano je na podstawie instrukcji wizytacyjnej wydanej w 1828 r. dla diecezji wileńskiej przez metropolitę mohylewskiego Kaspra Kazimierza Cieciszowskiego³⁴. Z polecenia tegoż w 1829 r. i 1830 r., opierając się na wzorcu wileńskim, przeprowadzono wizytację metropolitalną we wszystkich diecezjach imperium rosyjskiego³⁵.

W 1830 r. w diecezji kamienieckiej były 102 parafie (97 w guberni podolskiej i 5 w Besarabii). Rychło po przywróceniu diecezji kamienieckiej w 1798 r. podzielono

je na 10 dekanatów (zińkowiecki, płoskirowski, latyczowski, lityński, winnicki, braclawski, bałcki, jampolski, mohylowski i uszycki). Parafie i kościoły Kamieńca Podolskiego pozostały poza dekanalnym podziałem³⁶. Po reaktywacji diecezji, a przed 1830 r.,m erygowano parafie m.in. w: Janowie (po 1798 r., dawniej filia par. Pi-ków), Mołczanach (po 1798 r., w wyniku podziału parafii w Szarogrodzie)³⁷, Kumanowcach (po 1802 r., z podziału parafii w Chmielniku)³⁸, Dzygówce (po 1803 r., dawniej parafia w Tomaszpolu)³⁹, Sawraniu (po 1803 r., ze wsi należących dawniej do parafii Bałta i Krzywe Jezioro)⁴⁰, Supruńkowcach (1809 r., z podziału parafii Zińkowce)⁴¹, Komargrodzie (1811 r., z podziału parafii Tomaszpol)⁴², Kamieńcu Podolskim – parafia przy kościele dominikanów (przed 1813 r., wcześniej parafia katedralna), Kamieńcu Podolskim – parafia przy kościele karmelitów bosych (przed 1815 r., parafia katedralna), Rybnicy (w 1815 r., z podziału parafii w Raszkowie)⁴³, Zawalijkach (po 1815 r., z podziału parafii w Tarnorudzie)⁴⁴, Kupinie (przed 1817 r., z podziału parafii w Gródku)⁴⁵, Strudze Wielkiej (w 1818 r., z podziału parafii Wierzbowiec)⁴⁶, Strzyżawce (w 1827 r., wydzielona z parafii w Winnicy)⁴⁷, Kodymie (po 1821 r., najprawdopodobniej z podziału parafii w Czczelniku), Obodówce (po 1821 r., z podziału parafii w Czczelniku)⁴⁸ i Jampolu (w 1824 r., dawniej parafia w Miastkówce)⁴⁹.

W archiwum w Chmielnickim zachowały się protokoły wizytacji metropolitalnej z lat 1829–1830 dla 6 dekanatów (z pojedynczymi brakami): płoskirowskiego, latyczowskiego, bałckiego, jampolskiego, mohylowskiego i kuszyckiego (fond 685, opis 4, sprawy 30 i 31). We wszystkich protokołach znajdują się dane demograficzne o liczbie wiernych oraz o zmianach demograficznych w ostatnich 10 latach (podano liczby urodzonych, zaślubionych oraz zmarłych). Dla pozostałych dekanatów informacje można uzupełnić o dane z wizytacji odbytych w poprzednich latach: dla parafii kamienieckich i parafii z dekanatu Zińków z protokołów wizytacyjnych z 1828 r.

36 *Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXIII....*, Berdicov [1813], nlb.

37 PAOŻ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 16v.

38 *Ibidem*, k. 13v.

39 *Ibidem*, k. 5.

40 *Ibidem*, k. 98.

41 *Ibidem*, k. 40.

42 *Ibidem*, k. 5.

43 *Ibidem*, k. 100.

44 *Ibidem*, k. 68.

45 *Ibidem*, k. 60.

46 *Ibidem*, k. 46.

47 *Ibidem*, k. 2.

48 *Ibidem*, k. 99.

49 *Ibidem*, k. 4.

⁵⁰ *Directorium officii Divini recitando sacroque peragendi pro dioecesi Camenecensi-Podoliae in annum Domini 1857...*, *op.cit.*, s. 105.

(fond 685, opis 2, sprawa 4), dla dekanatu Lityń – z akt wizytacyjnych za lata 1825–1826 (fond 685, opis 2, sprawy 2 i 3), dla dekanatu Winnica i Braclaw – z protokołów z 1824 i 1825 r. (fond 685, opis 4, sprawa 21; fond 685, opis 2, sprawa 2). Dla parafii besarabskich zachowały się dane dla 3 z 5 parafii z 1825 r. (brakuje danych dla Bielicy i Tuczkowa). Nie odnaleziono danych o liczbie wiernych w par. Strzyżawka, znajdującej się w dekanacie winnickim. W 1856 r. (pierwszy rok publikowania danych statystycznych w schematyzmie) liczyła ona 1186 osób⁵⁰.

Stopień zachowania danych demograficznych w protokołach wizytacji metropolitalnej oraz uzupełnienia pozyskane z wcześniejszych wizytacji pozwalają na sporządzenie spisu wiernych w poszczególnych parafiach i dekanatach. Ponieważ dane ludnościowe nie pochodzą ze spisu wykonanego w tym samym czasie, należy je traktować jako dane orientacyjne. Warto jednak zaznaczyć, że podane tutaj liczby, niezebrane w trakcie wizytacji metropolitalnej, zapewne nie odbiegają znacząco od faktycznej liczby wiernych w latach 1829–1830.

c. Ankieta o stanie parafii w 1850 r.

Ostatnim źródłem pomocnym w ustaleniu liczby wiernych w poł. XIX w. jest opis parafii sporządzony i potwierdzony przez plebanów lub administratorów oraz podpisany podczas wizytacji przez dziekanów. Jak było wówczas w zwyczaju, opis stanu parafii sporządzano pod koniec 1850 r. Schemat opisu jest zgodny z ankietami przedwizytacyjnymi. Znajdujemy w nim: opis kościoła wraz z dzwonnica i cmentarzem, inwentarz wyposażenia świątyni (naczynia, szaty i księgi liturgiczne), informacje o duchownych i służbie kościelnej, opis zabudowań i gospodarstwa plebańskiego, inwentarz biblioteki parafialnej, liczbę wiernych, nazwy kościołów filialnych i kaplic, rozliczenie finansowe (dochód i rozchód) oraz opis porządku mszy i nabożeństw sprawowanych w parafii. Ankiety przechowywane są w Państwowym Archiwum

Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim, w fondzie (zespole) konsystorza diecezji kamienieckiej (fond 685, opis 2, sprawa 58).

Liczący 633 kart tom zawiera opisy 96 istniejących wówczas parafii i filii. Brakuje opisów 5 parafii besarabskich (formalnie wyłączonych z diecezji na mocy konkordatu, ale figurujących jeszcze w katalogu diecezji⁵¹) oraz 2 parafii podolskich. Znakomita większość danych podawanych przez rządców parafii pochodzi z 1849 r.

Dane pozyskane z ankiet na poziomie dekanatów można porównać z informacjami zawartymi we wspomnianym wyżej opisie statystycznym guberni podolskiej, sporządzonym przez wojskowe biura statystyczne i wydanym w 1849 r. Na poziomie poszczególnych parafii liczbę wiernych można odnieść dopiero do pełnego spisu wiernych z 1856 r., opublikowanego w schematyzmie diecezji kamienieckiej na rok 1857⁵².

3. Omówienie danych demograficznych pozyskanych z akt wizytacyjnych i źródeł drukowanych

Jak wspomniano wyżej, w opisie parafii diecezji łyczowskiej sporządzonym w 1796 r. nie zabrakło informacji o liczbie wiernych. Dane nie są jednak całościowe, ponieważ w kilku przypadkach nie sporządzono opisu, zostawiając puste karty. Ponadto autorzy pominęli opis kilkudziesięciu parafii działających na tym terytorium przed rozbiorem Rzeczypospolitej. Poniższa tabela sumuje podane w źródle liczby katolików w poszczególnych archidiaconatach. Informuje również o kompletności danych zawartych w omawianym źródle.

⁵¹ *Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Domini 1850*, Vilnae 1849, s. 94; *Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Domini 1851*, Vilnae 1850, nlb.

⁵² *Directorium officii Divini recitando sacroque peragendi pro dioecesi Camenecensi-Podoliae in annum Domini 1857...*, *op.cit.*

53 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 23, k. 388.

54 *Ibidem*, k. 352v.

55 *Ibidem*, k. 411.

56 *Ibidem*, k. 278.

Tab. 4. Liczba katolików w diec. latyczowskiej (ok. 1796 r.)

Archidiakoniat	Gubernia (namiestnictwo)	Liczba parafii		Liczba wiernych
		z danymi o wiernych	bez danych o wiernych	
braclawski	braclawskie	22 (81,5%)	5 (18,5%)	45 374
kamieniecki	podolskie wozniesieńskie	40 (74,1%)	14 (25,9%)	86 161
krzemieniecki	podolskie	14 (53,8%)	12 (46,2%)	20 994
machnowiecki	braclawskie	14 (93,3%)	1 (6,7%)	28 750
Razem		90 (73,2%)	33 (26,8%)	181 279

Źródło: PAOŹ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 11v, 12v, 13v, 14, 15v, 16v, 17, 17v, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 91v, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 103v.

W 1796 r. w diecezji latyczowskiej funkcjonowały 123 parafie. Znamy liczbę katolików zamieszkujących 90 okręgów parafialnych (73,1%); brakuje ich dla 33 (26,8%). W omawianym źródle najlepiej udokumentowano sieć parafialną w guberni (namiestnictwie) braclawskiej. Została ona podzielona na dwa archidiakonaty: braclawski i machnowiecki. W pierwszym było 27 parafii, w drugim – 15. Informacje o liczbie wiernych odnotowano dla 36 parafii (85,7%), brakuje ich dla 6 (14,7%): Brahiłów, Hulowce, Machnowka, Murafa, Tywrów, Woroszyłowce. Dotychczas nie odnaleziono protokołów wizytacyjnych dla parafii Hulowce i Machnowka. Najwcześniejsze zachowane akta wizytacji dla pozostałych okręgów parafialnych pochodzą dopiero z 1823 r. W parafii Brahiłów mieszkało wówczas 2650 wiernych⁵³, w Murafie – 1825⁵⁴, w Tywrowie – 1661⁵⁵ i w Woroszyłowce – 1160⁵⁶. W 36 parafiach archidiakonatu braclawskiego i machnowskiego mieszkało 74 124 wiernych. W archidiakonacie krzemienieckim, obejmującym parafie wołyńskie należące do guberni (namiestnictwa) podolskiego, które po 1798 r.

weszły w skład diecezji łuckiej, w „opisie parafii” odnajdujemy informacje o liczbie wiernych dla 14 z 26 parafii (53,8%). Zamieszkiwało je 20 994 wiernych. W pozostałej części guberni (namiestnictwa) podolskiej i guberni (namiestnictwa) wozniesieńskiej, tworzących archidiakoniat kamieniecki, było wówczas 54 parafie. Informacje o liczbie wiernych posiadamy dla 40 z nich (74,1%). Z pozostałych 14 parafii (25,5%) akta wizytacyjne odnaleziono dla 10 z nich (brakuje dokumentów dla parafii: Chersoń, Mikołajów, Moszna i Śmiła). Pierwsze dane o liczbie wiernych pochodzą z lat 1823–1825. W tym czasie parafia w: Czarnokozińcach liczyła 914 wiernych (1823)⁵⁷, Czerczach – 2429 (1823)⁵⁸, Latyczowie – 1909 (1824)⁵⁹, Raszkowie – 915 (1825)⁶⁰, Smotryczu – 3234 (1824)⁶¹, Sokulcu – 1025 (1824)⁶², Sołobkowcach – 1229 (1824)⁶³, Szarawce – 2887 (1824)⁶⁴, Wońkowcach – 4201 (1824)⁶⁵ i Żwańcu – 1038 (1823)⁶⁶. Biorąc pod uwagę dynamikę zmian demograficznych widoczną w 90 parafiach, dla których mamy komplet danych, szacunkowo można przyjąć, że w pozostałych 33 parafiach mogło mieszkać nie więcej niż 60 tys. wiernych. Oznacza to, że w 1796 r. w diecezji latyczowskiej mieszkało ok. 240 tys. katolików obrządku łacińskiego.

Korzystając z zebranych danych, można również podać szacunkową liczbę wiernych na terytorium reaktywowanej w 1798 r. diecezji kamienieckiej. Uzyskanie takich danych umożliwi nam określenie zmian demograficznych w katolickim (polskim) etnosie w guberni podolskiej, od chwili jej powtórnego erygowania do poł. XIX w. Podstawą do obliczeń katolickich mieszkańców guberni podolskiej w granicach ustalonych w grudniu 1796 r. są informacje o liczbie wiernych w parafiach, które znalazły się na jej terytorium, zgodnie z pochodzącym z 1798 r. podziałem dekanalnym, uzupełnione danymi z akt wizytacji przeprowadzonej w 1805 r. w: Kunie (888 wiernych)⁶⁷, Ładyżynie (402 wiernych)⁶⁸ i Tulczynie (3255 wiernych)⁶⁹.

57 *Ibidem*, k. 170.

58 *Ibidem*, k. 152v.

59 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 21, k. 134.

60 PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 278v.

61 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 21, k. 229v.

62 *Ibidem*, k. 281.

63 *Ibidem*, k. 261.

64 *Ibidem*, k. 310v.

65 *Ibidem*, k. 105v.

66 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 23, k. 79v.

67 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 7, k. 37.

68 *Ibidem*, k. 33.

69 *Ibidem*, k. 36.

Tab. 5. Katolicy obrządku łacińskiego w dekanatach diec. kamienieckiej po jej reaktywacji w 1798 r. na podstawie spisu z ok. 1796 r.

Dekanat	Liczba parafii		Liczba wiernych
	z danymi o wiernych	bez danych o wiernych	
Kamieniec Podolski	7 (63,7%)	4 (36,4%)	15 759
I. Zińkowce			
II. Płoskirów	9 (81,8%)	2 (18,2%)	28 044
III. Latyczów	5 (83,3%)	1 (16,7%)	11 036
IV. Lityń	7 (100%)		11 614
V. Winnica	3 (50%)	3 (50%)	6698
VI. Braclaw	8 (100%)		13 918
VII. Bałta	5 (83,3%)	1 (16,7%)	6936
VIII. Jampol	3 (75%)	1 (25%)	6416
IX. Mohylów	8 (100%)		19 780
X. Uszyca	8 (72,7%)	3 (27,3%)	12 082
Razem	63 (80,7%)	15 (19,3%)	132 283

Źródło: PAOCh f. 685, op. 4, sp. 7, k. 33, 36, 37; PAOŻ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 11v, 12v, 13v, 14, 15v, 16v, 17, 17v, 18, 19, 31, 32, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 97, 98, 99, 100, 103, 103v.

W momencie odtwarzania struktury diecezji kamienieckiej na jej terytorium znalazło się 78 parafii wchodzących uprzednio w skład niekanonicznej diecezji latyczowskiej (63,1%): 26 z archidiaconatu braclawskiego (wszystkie), 48 z archidiaconatu kamienieckiego (z 53) oraz 4 z archidiaconatu machnowieckiego (z 15). Informacje o liczbie wiernych posiadamy dla 63 parafii (80,7%), brakuje ich dla 15 okręgów parafialnych (19,3%). Tylko w 3 dekanatach: lityńskim, braclawskim i mohylowskim nie brakuje danych o liczebności wiernych. W kolejnych 3 dekanatach brakuje danych dla 1 parafii (latyczowskim, bałckim, jampolskim). W 63 parafiach, które znalazły się w diecezji kamienieckiej w 1796 r., mieszkało 132 283 katolików. Wiernych w pozostałych 15 parafiach zapewne było ok. 30–35 tys. W sumie teren przyszłej diecezji kamienieckiej najprawdopodobniej zamieszkiwało od 160 do 165 tys. katolików.

Wykorzystując wszystkie przedstawione źródła, zestawmy pochodzące z nich informacje o wielkości wspólnot łańskich w poszczególnych dekanatach diecezji kamienieckiej w granicach ustalonych w 1798 r. Przedstawia to poniższa tabela.

Tab. 6. Katolicy obrządku łańskiego w poszczególnych dekanatach diecezji kamienieckiej w latach 1796, 1820, ok. 1830, 1849, ok. 1850 i 1856 w świetle statystyk kościelnych i państwowych

Dekanat	Liczba wiernych w:					
	1796	1820	1830	1849	1850	1856
Kamieniec Pod.	b.d.		4990		6725	7572
I. Zińkowce	b.d.	25 599	39 685	35 060	24 854	23 459
II. Płoskirów	b.d.	37 740	42 998	42 376	43 644	44 800
III. Latyczów	b.d.	13 689	15 422	18 417	14 532	14 083
IV. Lityń	11 614	13 932	13 567	18 143	13 791	14 945
V. Winnica	b.d.	14 105	15 216	16 782	14 748	15 397
VI. Braclaw	13 918	16 398	13 590	17 340	15 267	16 150
VII. Bałta	b.d.	13 783	18 941	17 698	14 348	16 636
VIII. Jampol	b.d.	22 694	20 406	19 443	19 886	19 525
IX. Mohylów	19 780	15 901	18 525	16 864	18 459	18 183
X. Uszyca	b.d.	23 888	27 899	25 494	28 834	28 719
Besarabia	–	b.d.	1513	–	–	–
Razem		197 729	232 752	227 617	215 088	219 469

Źródło: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 108v–372; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 84v–250; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 4v–410; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 7, k. 33, 36, 37; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 21, k. 380; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 26, k. 300v–463v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 32v–94; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 53v–281; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 58, k. 10v–630v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 73, k. 51, 79v, 107, 125v, 151; PAOŻ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 2–103v; *Directorium officii Divini recitandi sacrique peragendi pro dioecesi Camenecensi-Podoliae in annum Domini 1857...*, op.cit., k. 103–108; W. Marczyński, *Statystyczne, topograficzne i historyczne...*, op.cit.; «Военно-статистическое обозрение...», op.cit.

W I poł. XIX stulecia najwięcej katolików zamieszkiwało dekanat płoskirowski, zińkowiecki oraz uszycki. Najmniejszą ilościowo grupę wśród katolików stanowili mieszkańcy wschodniego Podola (dekanaty lityński, winicki, braclawski i bałcki).

Przedstawione wyżej szacunkowe wyliczenia pokazują, że w chwili reaktywacji w 1798 r. diecezja kamieniecka liczyła ok. 160–165 tys. wiernych. Z danych statystycznych zebranych przez ks. Marczyńskiego wynika, że ok. 1820 r. liczba katolików wzrosła o 32–37 tys. (20–23%). Na podstawie danych pozyskanych z protokołów wizytacyjnych sporządzonych przed wybuchem powstania listopadowego wiemy, że na Podolu mieszkało ponad 232 000 katolików. Oznacza to, że w ciągu dekady w diecezji kamienieckiej liczba wiernych zwiększyła się o ok. 35 tys. osób (17,7%). Kierując się taką dynamiką wzrostu, można przyjąć, że dwadzieścia lat później Podole winno zamieszkiwać ok. 302 tys. łacinników. Dane sztabu generalnego podają natomiast, że na Podolu ok. 1849 r. było zaledwie 227 617 katolików. Jeszcze mniejszą liczbę wiernych (215 088 osób) uzyskano na podstawie ankiet plebańskich sporządzonych w 1850 r. (informacje demograficzne w większości pochodzą z wyliczeń dokonanych rok wcześniej). Zatem w ciągu dwudziestu lat liczba katolików nie tylko nie powiększyła się o ok. 75 tys. osób, ale zmalała o 5–17 tys. Biorąc pod uwagę dane urzędowe w okresie od 1820 do 1850 r., można zauważyć, że liczba katolików wzrosła o 29 888 osób (15,1%). W tym samym okresie na Podolu przybyło 279 334 mieszkańców (23,5%), Cerkiew prawosławna zwiększyła zaś liczbę wiernych o 207 102 osoby (24,3%). Największe straty wiernych katolickiej diecezji kamienieckiej odnotowano w dekanatach zińkowieckim (mniej o 14 831 osób) i bałckim (o 4593 osoby). W widoczny sposób powiększyła się liczba katolików w parafiach miasta Kamieniec (o 1735 osób) i dekanacie braclawskim (o 1677 osób).

Niewątpliwie spadek liczby katolików był efektem represji carskich związanych z powstaniem listopadowym:

zesłaniem i przesiedleniem, urzędową weryfikacją stanu szlacheckiego oraz przymusowym wcieleniem do prawosławia byłych unitów, którzy na przełomie wieków przeszli do obrządku łacińskiego.

W marcu i październiku 1831 r. dokonano na ziemiach zabranych zwiększonego poboru do wojska rosyjskiego. Trwająca 15 lat służba wojskowa powodowała, że ze względu na krótkość ludzkiego życia na ojcowiznę wracało niespełna 20% rekrutów⁷⁰. Zaangażowani w działania konspiracyjne i walkę zbrojną oraz popierający powstanie zostali zesłani na Syberię. Większość zesłańców stanowili młodzi mężczyźni pochodzenia szlacheckiego (na ziemiach zabranych szlacheccy powstańcy stanowili 60% walczących; na Litwie i Białorusi – ok. 50%; na Ukrainie – 75%)⁷¹. Grupą szczególnie represjonowaną byli chłopci sprzyjający powstaniu. Tych z zasady przesiedlano do odległych syberyjskich lub azjatyckich guberni.

W październiku 1831 r. Mikołaj I wydał ukaz *O podziale i urzędzeniu szlachty w zachodnich guberniach*. Zgodnie z przedstawionymi w nim zasadami w stanie szlacheckim mógł pozostać tylko ten, kto wylegitymował się przed heroldią dokumentami potwierdzającymi szlachectwo lub był właścicielem ziemskim (do czasu dalszego rozstrzygnięcia)⁷². W efekcie do końca 1833 r. na ziemiach ukraińskich przeniesiono do stanów opodatkowanych ok. 145 tys. (72 141 mężczyzn) drobnej szlachty, często czynszowej i nieosiadłej⁷³. Zdegradowani częściej podlegali różnego rodzaju naciskom urzędników carskich, wskutek czego łatwo ulegali zruszczeniu, przechodząc na prawosławie.

Dużą liczbę wiernych utracił Kościół katolicki obrządku łacińskiego w wyniku administracyjnego uznania należących do niego byłych unitów za prawosławnych⁷⁴. W obawie przed wcieleniem do prawosławia za panowania Pawła I i Aleksandra I ok. 200 tys. katolików obrządku wschodniego zdecydowało się zmienić obrządek⁷⁵. Taką decyzją w większości przypadków nie uratowała ich przed prawosławiem. W wyniku polityki, zainicjowanej

70 L. Stomma, *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Gdańsk 2000, s. 43.

71 В.А. Дьяков, В.М. Зайцев, Л.А. Обушенкова, *Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. (по материалам западных губерний Российской империи)* [w:] *Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран)*, В.А. Дьяков (red.), Москва 1970, s. 162–163; О.В. Карпович, *Социально-сословный состав участников восстания 1830–1831 гг. в Минской губернии*, „Вестник Московского Государственного Гуманитарного Университета им. М.А. Шолохова. История и Политология” 2012, nr 2, s. 29–31.

72 J. Sikorska-Kulesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995, s. 26–39.

73 *Ibidem*, s. 41–43.

74 M. Radwan, *Carat wobec Kościoła grekokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004, s. 205–208.

75 В.А. Білик, *Врегулювання правового становища Греко-уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII – першій чверті XIX ст.*, „Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «Історичне релігієзнавство»” 2010, nr 2, s. 16–17; W. Osadczy, *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007, s. 350–351.

przez Mikołaja I, ograniczenia wpływów Polaków w zachodnich guberniach uznano ich za prawosławnych. Decyzja ta dotyczyła także potomków byłych unitów, ochrzczonych przez łańskich duchownych.

Pochodzące z tego samego czasu obliczenia kościelne i służb statystycznych armii rosyjskiej wykazują rozbieżności. Dane rządowe podają, że w guberni podolskiej w 1849 r. mieszkało 227 617 katolików. Z zebranych przez plebanów w tym samym roku i przekazanych do konsystorza informacji wynika, że do diecezji kamienieckiej należało 215 088 wiernych. Obydwa zestawienia różnią się o 12 529 osób. W 6 z 10 dekanatów państwowo spis podaje większą liczbę katolików niż zadeklarowali plebani (dekanaty zińkowiecki z Kamieńcem Podolskim, latyczowski, lityński, winnicki, braclawski, bałcki). W pozostałych jest odwrotnie (dekanaty płoskirowski, jampolski, mohylowski i uszycki). Czy tak znaczna różnica może wynikać z niedoskonałości przeprowadzonych spisów? Ponieważ spis urzędowy podaje większą liczbę katolików niż ankieta sporządzona z okazji wizytacji, trudno oskarżać stronę rosyjską o zaniżanie liczby katolików, przynajmniej w tych powiatach, gdzie liczba katolików w spisach kościelnych była mniejsza. Rzecz domaga się dalszych badań, szczególnie porównania z danymi z guberni wołyńskiej i kijowskiej (diec. łucka i żytomierska oraz archidiecezja kijowski archidiecezji mohylewskiej).

Na podstawie spisów kościelnych można przedstawić, ilu wiernych liczyły parafie i filie diecezji kamienieckiej w latach 1796, 1830, 1850 i porównawczo z 1856 r. Pozwala to zorientować się, jak od końca XVIII do poł. XIX w. wyglądało rozmieszczenie ludności katolickiej na Podolu.

Tab. 7. Liczba katolików w poszczególnych parafiach diecezji kamienieckiej ok. 1796, ok. 1830, ok. 1850 i 1856 r. w świetle statystyk kościelnych i państwowych

Dekanat	Parafia	Liczba wiernych			
		ok. 1796	ok. 1830	ok. 1850	1856
Kamieniec Podolski	Kamieniec Pod. (dominikanie)	-	1355c	679	685
	Kamieniec Pod. (karmelici)	-	1406	1680	1790
	Kamieniec Pod. (katedra)	łącznie z Zińkowcami	1229c	3115	3215
	Kamieniec Pod. (k. ormiański)	400	-	-	155
	Kamieniec Pod. (trynitarze)	-	-	1251	1727
	Razem		4990	6725	7572
I. Zińkowce	Czarnokozińce	b.d.	889	813	841
	Czercze	b.d.	2585c	2144	2192
	Gródek	4776	5731c	6896	6663
	Kupin	-	2024	-	-
	Kutkowce	1985	3538c	2807	2860
	Orynin	1339	2000	2408	1934
	Smotrycz	b.d.	3506c	3521	3692
	Zaleźce	1952	2195c	1987	2377
	Zbrzyż	b.d.	2369	1522	b.d.
	Zińkowce	5307a	3145	2083	2203
	Żwaniec	b.d.	1723	673	697
Razem		39 685	24 854	23 459	

II. Płoskirów	Czarny Ostrów	3524	3658	5500	4608
	Felsztyn	4678	7272	6857	6980
	Jarmolińce	b.d.	3185	2964	3902
	Kumanów	1739	2491	2896	2656
	Michałowice	1437	2503	2662	2412
	Mikołajów	3099	2269	1716	1804
	Płoskirów	4867	5800	6282	6215
	Satanów	4126	4880	4154	5207
	Skazińce	1472	2986	2161	2180
	Szarawka	b.d.	2887d	3011	3241
	Tarnoruda	3102	2825	2936	3020
	Zawalijka	-	2242	2505g	2575
	Razem		42 998	43 644	44 800
III. Latyczów	Derażnia	2987	3424	2535	2810
	Hrymiaczka	-	1116	907	908
	Latyczów	b.d.	2588e	3222	2986
	Michałpol	1114	683	529	680
	Międzybóż	2939	2396	2185	1745
	Nowosiółki	1126	2010	2128	1983
	Zińków	2870	3205	3026	2971
	Razem		15 422	14 532	14 083
IV. Lityń	Chmielnik	3486	2362e	2279	2411
	Kumanowce	-	2790f	2118	2608
	Lityń	1594	1832e	2159	2210
	Mańkowce	1077	1071f	1078	1102
	Meżyrów	1362	567f	1431	1512
	Nowy Konstantynów	1226	1591f	1500	1514
	Stara Sieniawa	1396	1922f	1926	2245
	Ulanów	1473	1432f	1300	1343
	Razem	11 614	13 567	13 791	14 945

V. Winnica	Brahiłów	b.d.	2944	2136	2146
	Janów	–	1157	897	904
	Ostrózek	587	765e	900	911
	Pików	1434	3101e	2240	2254
	Tywrów	b.d.	1661e	1857	1902
	Winnica	4677	4434c	4092	4612
	Woroszyłówka (Woroszyłowce)	b.d.	1154f	1470	1482
	Strzyżawka	–	b.d.	1156	1186
Razem		15 216	14 748	15 397	
VI. Braclaw	Braclaw	2852	3781f	3959g	4009
	Granów	1924	2230c	1920	2005
	Kopijówka	1313	1357c	953	1256
	Kuna	888b	1187	1425	984
	Ładożyn	402a	294c	1075	1232
	Niemirów	1202b	1624c	2150	2116
	Tulczyn	3255b	1469c	2161	1811
	Woronowica	1773	1572c	1624	1403
	Ternówka	–	–	b.d.	1334
Razem	13 918	13 590	15 267	16 150	
VII. Bałta	Bałta	1074	1842c	2295	2342
	Czeczelnik (Olhopol)	1865	3408	2807	2881
	Hołowaniewskie	618	3003	2251	2309
	Kodyma	–	1211	1050	1380
	Krzywe Jezioro (Sokołówka Nowa)	838	2351	2700	2750
	Miastkówka	2541	2250	b.d.	2360
	Obodówka	–	1340	1465	1285
	Raszków	b.d.	729	1278	743
	Rybnica	–	550	502	586
	Sawrań	–	2257	–	–
Razem		18 941	14 348	16 636	

VIII. Jampol	Czerniejowce	1523	3379	3577	3653
	Dzygówka	–	1112	2301	2102
	Jampol	–	1170	1005	1004
	Komargród	–	2337	1819	1606
	Kraśne	2606	3005	3281	3310
	Mołczany	–	1603c	1200	1084
	Murafa	b.d.	5730c	4882g	4932
	Tomaszpol	2287	2070	1821	1834
	Razem		20406	19 886	19 525
IX. Mohylów	Bar	5118	5147c	5024g	5033
	Jaryszów	1602	1031	999	975
	Jółtuszków	323	1386	1265	1040
	Kopajgród	1940	1862	1585	1548
	Łuczyniec	1508	758	1328	1385
	Mohylów	1312	835c	806h	806
	Ozarzyńce	843	1043	1068	1050
	Snitków	1617	2436	2358	2342
	Szarogród	5517	4000	4026	4004
Razem	19 780	18 525	18 459	18 183	
X. Uszyca	Dunajowce		3000		
	Dunajowce (kapucyni)	2243	827e	3675	3703
	Mińkowce		1128	1456	1682
	Kitajgród	1466	1897	2262	2306
	Makarówka (Mukarów)	2331	2406	3176	3204
	Sokulec (Sokolec)	b.d.	1996e	1572	1610
	Sołbkwce	b.d.	2362e	2609	2336
	Stara Uszyca	379	615	345	382
	Struga Wielka	–	1570	1859	990
	Supruńkowce	–	255	520h	512
	Tynna	1950	2089	2500	2354
	Wierzbowiec	1804	1724	1310	1840
	Wońkowce	b.d.	4321e	4428g	4660
	Zamiechów	1046	1965	1522	1556
Żwańczyk	863	1744	1600	1584	
Razem		27 899	28 834	28 719	

Besarabia	Bielica	–	b.d.	b.d.	
	Chocim	–	596e	b.d.	
	Kiszynów	–	349e	b.d.	
	Krasne	–	568e	b.d.	
	Tuczaków	–	b.d.	b.d.	
	Razem		1513		
Razem			232 752	215 088	219 469

a – liczba wiernych wraz z katolikami parafii pokatedralnej w Kamieńcu Podolskim; b – informacje z 1805 r.; c – informacje z 1828 r.; d – informacje z 1827 r.; e – informacje z 1826 r.; f – informacje z 1825 r.; g – informacje z 1852 r.; h – informacje z 1856 r.

Źródło: dla danych z 1796 r.: PAOCh f. 685, op. 4, sp. 7, k. 33, 36, 37; PAOŹ f. 178, op. 51, sp. 3, k. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 11v, 12v, 13v, 14, 15v, 16v, 17, 17v, 18, 19, 31, 32, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 97, 98, 99, 100, 103, 103v; dla danych z ok. 1830 r.: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 2, k. 108v, 180, 186, 189, 193, 194, 198, 359v, 367, 372; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 3, k. 84v, 95, 111v, 121, 125v, 142v, 144, 145v, 202v, 205, 243v, 246, 248, 250; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 4, k. 128–128v, 130, 16v, 244v, 248, 257, 259v, 262, 264, 306v, 327v, 328, 369v, 374, 410, 4v, 6v; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 21, k. 380; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 26, k. 300v, 303v, 307v, 313v, 330v, 336, 342v, 346v, 353, 358v, 369, 380v, 384, 392, 405, 411v, 419, 429, 438, 447, 457v, 463v, 283, 285v, 289v, 296; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 30, k. 32v, 4v, 63, 73, 82, 102, 47v, 87v, 94; PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 102, 107, 113, 120, 144v, 150v, 159, 254, 263, 266v, 272, 275v, 281, 127, 137v–138, 53v, 59v, 65v, 68, 72v, 77v, 84, 93, 98; dla danych z 1850 r. i 1856 r.: PAOCh f. 685, op. 2, sp. 58, k. 10v, 25v, 31, 40, 62v, 68, 85v, 93v, 98v, 102, 108, 113v, 118v, 125, 128v, 131, 135v, 161, 179v, 183v, 198v, 232v, 239, 244v, 251, 256v, 264, 269v, 275, 279, 283v, 293, 297, 309, 318v, 322, 338v, 44v, 350v, 355v, 363v, 367, 373, 376, 380, 385v, 391, 396, 400, 405v, 409, 433, 441v, 457, 460v, 470v, 492, 499v, 505v, 513, 519, 525, 540, 543v, 551, 556, 562v, 574v, 585v, 589v, 597, 605, 611v, 616, 621v, 628v, 630v; PAOCh f. 685, op. 2, sp. 73, k. 51, 79v, 107, 125v, 151; *Directorium officii Divini recitandi sacrique peragendi pro dioecesi Camenecensi-Podoliae in annum Domini 1857...*, op.cit., k. 107–108.

Jak już wcześniej wykazano, w 1798 r. w diecezji kamienieckiej było 78 parafii. Dla 15 z nich nie posiadamy informacji o liczbie wiernych (19,3%). W 1830 r. biskup kamieniecki zarządzał 104 parafiami i filiami: 97 parafiami na Podolu, 5 w Besarabii oraz 2 filiami w guberni podolskiej. Jak już było powiedziane, nie odnaleziono danych dotyczących liczebności wiernych dla 1 parafii podolskiej i 2 znajdujących się w Besarabii (2,9%). W 1850 r. diecezja kamieniecka liczyła 103 parafie i filie; w guberni

podolskiej znajdowało się 97 parafii i 1 filia, a w Besarabii 5 parafii – takie same jak 20 lat wcześniej. Dotychczas nie odnaleziono akt wizytacyjnych dla wszystkich parafii besarabskich oraz 2 parafii podolskich (6,8%). Sześć lat później, po faktycznym wyłączeniu guberni besarabskiej z diecezji, pod jurysdykcją ordynariusza kamienieckiego pozostało 98 parafii i 1 filia. W schematyzmie diecezjalnym dla wszystkich parafii wydrukowano informacje o liczbie wiernych.

Na podstawie sporządzonych przez plebanów spisów wiernych można określić wielkość parafii. Poniżej 1 tys. wiernych miało w: 1796 r. – 8 parafii (17,5%), 1830 r. – 15 (14,8%), 1850 r. – 13 (13,5%) i 1856 r. – 16 (16,3%). Od 1 do 2 tys. mieszkańców miało w: 1796 r. – 31 parafii (49,2%), 1830 r. – 36 (35,6%), 1850 r. – 34 (35,4%) oraz 1856 r. – 32 (32,7%). W przedziale pomiędzy 2 a 3 tys. katolików liczyło w: 1796 r. – 9 okręgów parafialnych (14,3%), 1830 r. – 28 (27,7%), 1850 r. – 30 (31,3%) i 1856 r. – 29 (29,6%). Od 3 do 4 tys. katolików było w: 1796 r. – w 4 parafiach (6,3%), 1830 r. – 14 (13,9%), 1850 r. – 9 (9,4%) i 1856 r. – 10 (10,2%). W kolejnym przedziale (do 5 tys. wiernych) znalazło się w: 1796 r. – 5 parafii (7,9%), 1830 r. – 3 (3,0%), 1850 r. – 5 (5,2%) i 1856 r. – 6 (6,1%). Powyżej 5 tys. wiernych było w: 1796 r. – w 3 parafiach (4,8%), 1830 r. – 5 (5,0%), 1850 r. – 5 (5,2%) oraz 1856 r. – 5 (5,1%).

Zdecydowana większość parafii była niewielka. Plebani sprawowali w nich duszpasterstwo nad wspólnotami nieprzekraczającymi 3 tys. osób, do tego mieszkających na rozległym obszarze, o czym niżej. W 1796 r. takich parafii było 48 (81%), w 1830 r. – 79 (78,1%), w 1850 r. – 82 (80,2%) i w 1856 r. – 77 (78,6%). Do najmniejszych parafii należały: Supruńkowce – od 255 do 520 wiernych, Stara Uszyca – od 345 do 615 wiernych, Rybnica – od 502 do 586 wiernych, Michałpol – od 529 do 683 wiernych, Ostrózek – od 587 do 911 wiernych, Mohylów – od 806 do 835 wiernych i Czarnokozińce – od 813 do 889 wiernych.

Tylko w 3 parafiach przez cały badany okres liczba wiernych przekraczała 5 tysięcy. Do najludniejszych

parafii zaliczano wówczas: Bar (od 5024 do 5147 wiernych), Gródek (od 5731 do 6896 wiernych) i Płoskirów (od 5800 do 6282 wiernych). Do każdej z nich należało sporej wielkości miasto lub miasteczko oraz wiele okolicznych, ludnych wsi.

Kolejnym wskaźnikiem zmian demograficznych, jakie zaobserwowaliśmy na Podolu w pierwszej poł. XIX w., jest średnia osób wyznania katolickiego przypadająca na kilometr kwadratowy powierzchni poszczególnych dekanatów. Pokazuje to poniższa tabela.

Tab. 8. Liczba katolików przypadająca na 1 km² powierzchni diecezji kamienieckiej w latach 1820, 1830 i 1850

Dekanat	Powierzchnia (km ²)	Katolicy obrządku łacińskiego					
		1820		1830		1850	
		l. bezw.	na 1 km ²	l. bezw.	na 1 km ²	l. bezw.	na 1 km ²
I. Zińkowce (z Kamieńcem Pod.)	2870	25 599	8,9	44 675	15,6	31 579	11
II. Płoskirów	2607	37 740	14,5	42 998	16,4	43 644	16,7
III. Latyczów	2699	13 689	5,1	15 422	5,7	14 532	5,4
IV. Lityń	3195	13 932	4,4	13 567	4,2	13 791	4,3
V. Winnica	2659	14 105	5,3	15 216	5,7	14 748	5,5
VI. Braclaw	6533	16 398	2,5	13 590	2,1	15 267	2,3
VII. Bałta	12 246	13 783	1,1	18 941	1,5	14 348	1,2
VIII. Jampol	3617	22 694	6,3	20 406	5,6	19 886	5,5
IX. Mohylów	2734	15 901	5,8	18 525	6,8	18 459	6,8
X. Uszyca	2820	23 888	8,5	27 899	9,9	28 834	10,2
Razem	41 980	197 729	4,7	231 239	5,5	215 088	5,1

Źródło: jak w tabeli 6.

Średnio na kilometr kwadratowy powierzchni diecezji kamienieckiej przypadało w 1820 r. 4,7 katolików, w 1830 r. – 5,5 i w 1850 r. – 5,1. W całym badanym okresie najmniej katolików zamieszkiwało dekanat bałcki,

76 PAOCh f. 685, op. 4, sp. 31, k. 14.

77 *Ibidem*, k. 260, 266, 270v.

78 *Ibidem*, k. 247.

79 *Ibidem*, k. 6v, 76v, 281.

obejmujący powiaty bałcki i olhopolski (1,1–1,5 osoby na kilometr kwadratowy) oraz dekanat braclawski, leżący w granicach powiatów braclawskiego i hasyńskiego (2,1–2,5 osoby). Zdecydowanie ponad średnią dla całej diecezji odznaczały się dekanaty ploskirowski (14,4–16,7 osoby na kilometr kwadratowy) oraz dekanat zińkowiecki z parafiami kamienieckimi (8,9–15,6 osoby na kilometr kwadratowy). Tylko w dekanacie ploskirowskim i uszyckim od 1820 do 1850 r. systematycznie rosła liczba katolików, choć tempo wzrostu po upadku powstania listopadowego było mniejsze. W pozostałych dekanatach liczba wiernych po 1830 r. utrzymała się na podobnym poziomie (dekanaty lityński i mohylowski) lub była mniejsza (dekanaty zińkowiecki z Kamieńcem Podolskim, latyczowski, winnicki i bałcki).

Rozległe parafie i niewielka w stosunku do ich obszaru liczba wiernych stwarzały duchowieństwu ogromne trudności w zapewnieniu opieki duszpasterskiej swoim parafianom, a katolikom ograniczały dostęp do sakramentów i uczestnictwa w nabożeństwach i katechezach⁷⁶. Zjawisko to było obecne na całym obszarze diecezji, ale ze szczególną ostrością uwidaczniało się we wschodnich dekanatach⁷⁷. Dodatkowo na zaniedbywanie praktyk religijnych przez katolików wpływały bieda (brak dostatecznej odzieży) i konieczność pracy na obrabianej na własne potrzeby ziemi (w tygodniu pracowali w majątkach właścicieli wsi i miasteczek)⁷⁸. Na niską frekwencję w niektórych kościołach wpływ miało również to, że wierni, jeśli już udawali się na niedzielne i świąteczne nabożeństwa, wybierali miejscowości lepiej dostępne i posiadające przywilej organizowania jarmarków⁷⁹.

Dobrą ilustracją trudności w zaspokojeniu podstawowych potrzeb religijnych katolików mieszkających w rozproszonym na dużym obszarze, wśród wiernych innego wyznania, są zachowane spisy wiernych, podające liczbę katolików w poszczególnych miejscowościach należących do parafii. Niżej przedstawiono spis wiernych parafii Smotrycz (dekanat zińkowiecki, powiat kamieniecki), leżącej

w zachodniej części diecezji, zamieszkiwanej przez większą grupę łacinników, oraz parafii Granów (dekanat braclawski, powiat hasyński) znajdującej się na wschodnim krańcu Podola, gdzie żyła niewielka grupa katolików. Obydwie parafie miały podobną liczbę wiernych.

Tab. 9. Liczba katolików w miejscowościach parafii Smotrycz (dekanat żińkowiecki) w 1824 r.

Miejscowość	Domy	Przystępujących do sakramentów		Nieprzystępujących do sakramentów		Razem
		m	ż	m	ż	
Smotrycz (m)	79	127	130	39	29	325
Czemerowce (m)	99	189	171	42	39	441
Antonówka	9	23	21	7	10	61
Bereżanka	21	40	43	10	12	105
Cekowa	30	56	59	6	9	130
Czarna	60	98	109	14	25	246
Hrycków	15	29	30	3		62
Huta Nowa	12	28	27	5	5	65
Huta Stara	41	70	74	13	11	168
Jampolczyk	10	12	12	1	6	31
Jurkowce	21	48	45	10	10	113
Karaczkowce	10	21	24	3	5	53
Kryniczany	27	47	58	11	10	126
Maryanówka	11	38	32	8	4	82
Mnichówka	38	56	64	10	20	150
Rudka	111	178	189	21	50	438
Rzepińce	11	17	20	3	4	44
Słobódka Skipecka	13	22	27	1	9	59
Słobódka Smotrycka	24	48	38	4	6	96
Smotryczówka	45	85	78	7	20	190
Wiszniowczyk	32	73	74	7	21	175
Zawadówka	33	27	31	6	10	74
Razem	752	1332	1356	231	315	3234

Źródło: PAOŻ, f. 685, op. 4, sp. 21, k. 229v.

Parafia Smotrycz obejmowała 3234 wiernych mieszkających w 21 miejscowościach: 2 miasteczkach i 19 wsiach. Najdalej położonymi miejscowościami były wsie Wiszniowczyk i Słobódka Skipecka, znajdujące się ok. 12 km od Smotrycza, oraz wieś Jurkowce, leżąca ok. 22 km od kościoła parafialnego. Poza Jurkowcami tylko 3 miejscowości znajdowały się w odległości od kościoła większej niż 12 km (Bereżanka, Czemerowce, Jampolczyk). Tak zakreślony okręg parafialny niewiele różnił się od parafii leżących na ziemiach rdzennie polskich. W większości wiosek katolicy stanowili znaczną część społeczności.

Zupełnie inaczej przedstawiała się sytuacja w parafiach wschodniej części Podola.

Tab. 10. Liczba katolików w miejscowościach parafii Granów (dekanat braclawski) w 1820 r.

Miejscowość	Domy	Przystępujących do sakramentów		Nieprzystępujących do sakramentów		Razem
		m	ż	m	ż	
		Granów (m)	51	104	108	
Hajsyń (m)	34	83	42	9	8	142
Kiblicze (m)	2	5	3	1		9
Iwanogród (m)	3	11	14	2	3	30
Ziatkowce (m)	5	19	21	3	2	45
Gródek (m)	33	60	64	19	24	167
Teplik (m)	13	28	27	8	7	70
Adamówka	34	115	121	49	44	329
Berezówka	5	14	15	6	4	39
Borsuki	16	28	29	10	9	76
Chmarówka	1	1				1
Ćwilichówka	2	13	11	2	3	29
Czarna Grobla	2	3	3			6
Czartoryika	4	17	19	4	6	46

Czczelówka	11	34	35	11	10	90
Huńcza	9	21	23	6	5	55
Kamionka	1	3	4			7
Kiszak	8	29	24	7	6	66
Kiwaczówka	4	11	13	2	3	29
Komarówka	9	20	19	5	2	46
Korabelówka	1	2	2	1	1	6
Korytna	6	18	15	3	1	37
Krasnopułka	2	16	21	9	8	54
Krasnosiółka	1	1	2	1	2	6
Kuszczyńce	28	38	47	18	17	120
Lewuchy	9	29	34	13	11	87
Łozowata	5	12	13	4	3	32
Markówka	4	14	16	2	3	35
Miachkochod	2	4	5	1		10
Michalówka	6	26	20	6	5	57
Mieliszków	2	9	8	2	3	22
Moczułka Mała	6	15	18	8	7	48
Moczułka Wielka	8	21	19	9	8	57
Myszarówa	3	11	8	2	1	22
Mytków	2	39	36	11	9	95
Narajówka	36	92	107	27	25	251
Panów	1	2				2
Potok		4	6			10
Pszczelna	6	20	24	8	7	59
Rachnówka	2	5	8	1	2	16
Rachny	6	18	19	11	12	60
Rosochowata	2	7	9	1	2	19
Rosocze	3	12	11	4	3	30
Sebastianówka	5	15	14	2	1	32
Semierzyczka	10	22	26	9	5	62
Serebria	3	8	9	2	3	22
Seredyńka	5	16	13	3	4	36
Siekierzany	2	6	15	2	3	26
Skarzynówka	1	3	4		2	9
Słobodyska	1	5	7	2	1	15
Stepanówka	3	9	8	3	2	22

Strażogród	2	6	4	2	1	13
Taszlik Niższy	10	25	27	8	7	67
Taszlik Wyższy	8	21	23	7	6	57
Topolówka	1	2	3		1	6
Xiędzówka	17	25	27	6	8	66
Załużne	2	8	12	3	4	27
Zawadówka	3	9	8	1	1	19
Razem	461	1 214	1 243	376	363	3 196

Źródło: PAOŹ, f. 685, op. 4, sp. 7, k. 164–164v.

Plebanowi parafii granowskiej powierzono opiekę duszpasterską nad 3196 katolikami mieszkającymi w 58 miejscowościach: 7 miasteczkach i 51 wsiach. Najdalej położonymi miejscowościami były: na północy Korytnica (od Granowa ok. 28 km) oraz na południu Krasnosiółka i Berezówka (w odległości ok. 54 km od kościoła parafialnego). Kościół parafialny znajdował się na północnym krańcu okręgu parafialnego. W promieniu 12 km od kościoła parafialnego znajdowało się tylko 8 z 58 miejscowości (Adamówka, Gródek, Huńcza, Xiędzówka, Lewuchy, Michałówka, Narajówka i Siemierzyczka). Ponadto w każdej z osad katolicy byli w wielkiej mniejszości. Powyżej 30 domów zamieszkałych przez katolików znajdowało się tylko w 3 miastach (Granów, Gródek i Hajsyń) oraz 2 wsiach (Adamówka i Narajówka).

Takie odległości faktycznie uniemożliwiały regularne korzystanie z sakramentów oraz uczestnictwo w nabożeństwach i katechezach. Trudno było nawet zawieźć dziecko do chrztu w ciągu 15 dni od porodu, jak było wówczas w zwyczaju. Chrzciły wówczas przygotowane do tego „babki” lub niesiono dziecko do najbliższej cerkwi prawosławnej, co równało się zapisaniu dziecka w metrykach cerkiewnych i traktowaniu go jako prawosławnego⁸⁰. Katolicy nie widzieli w tym żadnego niebezpieczeństwa nie tylko z powodu małej świadomości religijnej, ale także ze względu na tradycję wytworzoną

w tym czasie, kiedy wszystkie parafie obrządku greckiego należały do unii.

Trudności w zapewnieniu opieki nad katolikami zaczęły prawosławne duchowieństwo do „pozyskiwania wiernych” wśród katolików. Było to zjawisko powszechne. Pleban parafii Nowosiółka (dekanat latyczowski) ks. Jan Zieleźnicki wyznał wizytatorowi, że „parochowie greko-rosyjskiego wyznania, także jak i we wszystkich parafiach – gwałtem się pod rozmaitymi względami wdzierają”⁸¹. Podobne słowa ks. Wiktora Makiewicza, plebana w Zińkowie (dekanat latyczowski), znalazły się w protokole wizytacji metropolitalnej: „silnie jednak, jak we wszystkich parafiach, w posługi duchowne wdzierają się kapłani greko-rosyjskiego wyznania, a nawet czynią gwałty i przymusy”⁸². Pleban z Czeczelnika (dekanat bałcki) ks. Grzegorz Kociubiński, informując o takim zjawisku wizytatora, dodał, że czynią to, łamiąc prawo⁸³.

Zjawisko podejmowania przez duchowieństwo prawosławne posługi duszpasterskiej wśród rodzin katolickich (niemieszanych⁸⁴) było powszechne już przed zaostreniem prawa wyznaniowego i represjami wobec polskiej społeczności po upadku powstania listopadowego. W większości przypadków parochowie traktowali później osoby korzystające z ich posług jako należące do Cerkwi prawosławnej⁸⁵. Liczba katolików przepisanych na prawosławie była znacząca. W parafii Orynin (dekanat zińkowiecki) pleban ks. Wojciech Józef Dubrawski oznajmił wizytującemu, że w ostatnim czasie w taki sposób odeszło od Kościoła 45 mężczyzn i 60 kobiet⁸⁶. Ks. Tomasz Ruciński, pleban w Mikołajowie (dekanat płoskirowski), poskarżył się wizytatorowi, że „po wsiach parochowie greccy prawie wszystkie dzieci chrzczą i do kościoła metryki nie oddają”⁸⁷.

„Misjonarska gorliwość” duchowieństwa prawosławnego, mającego poparcie władz państwowych, w dużym stopniu przyczyniła się, jeśli nie do widocznego ubytku wiernych Kościoła katolickiego, to przynajmniej do zahamowania wzrostu liczby wiernych. Na taki czynnik

81 *Ibidem*, k. 144.

82 *Ibidem*, k. 159v.

83 *Ibidem*, k. 254.

84 *Ibidem*, k. 20v.

85 *Ibidem*, k. 33, 84.

86 *Ibidem*, k. 40v.

87 *Ibidem*, k. 84.

wpływający na wielkość społeczności katolickiej na Podolu w dotychczasowych badaniach nie zwracano uwagi.

Zebrane podczas kolędy przez plebanów i administratorów dane o parafianach były podstawą określania liczby katolików zamieszkujących Podole. Czy duszpasterze wywiązywali się z tego obowiązku, sprawdzano w trakcie często przeprowadzanych w I poł. XIX stulecia wizytacji biskupich lub dziekańskich. W aktach wizytacji, najwięcej ze wszystkich dokumentów wytworzonych wówczas przez instytucje kościelne, znajdujemy więc dane demograficzne, które znacznie poszerzają naszą wiedzę o polskim etnosie na ziemiach Prawobrzeżnej Ukrainy. Przynajmniej do powstania styczniowego dla wszystkich mieszkańców imperium Romanowów było jasne, że każdy katolik obrządku łacińskiego jest Polakiem. Znajdowane w protokołach powizytacyjnych oraz ankietach przedwizytacyjnych dane o liczbie wiernych nie są mniej wiarygodne od informacji gromadzonych przez władze państwowe, zbierano je bowiem w podobny sposób. Dopiero umocnienie się w drugiej poł. XIX w. jawnej antypolskiej i antykatolickiej polityki władz carskich każe nam z dużą ostrożnością podchodzić do zbieranych i publikowanych przez urzędy państwowe statystyk. Dane kościelne, szczególnie te publikowane od 1857 r., mogą natomiast razić swą schematycznością. Rzadsze po upadku powstania styczniowego wizytacje biskupie i dziekańskie nie mobilizowały duchowieństwa do solidności w tym względzie.

Pierwsze prawie całościowe dane o liczbie wiernych w parafiach Podola pochodzą z 1796 r. Na ich podstawie można wnioskować, że w guberni podolskiej w granicach ustalonych w grudniu 1796 r. mieszkało od 160 do 165 tys. katolików. Dane statystyczne, zebrane dwadzieścia lat później i opublikowane przez ks. Marczyńskiego pokazują, że w guberni podolskiej zamieszkiwało 197 729 katolików. Liczba ich zwiększyła się znacznie w ciągu kolejnej dekady. W aktach wizytacyjnych z ok. 1830 r. wynika, że diecezja kamieniecka miała 232 752 wiernych.

Pierwsze pełne dane z okresu międzypowstaniowego pochodzą z ok. 1850 r. Są nimi opublikowane w 1849 r. dane wojskowego urzędu statystycznego oraz informacje o liczbie wiernych w poszczególnych parafiach zamieszczone w ankietach przedwizytacyjnych z 1850 r. (dane zebrano w większości przypadków rok wcześniej). Dane rosyjskie mówią, że Podole zamieszkiwało 227 617 katolików, a kościelne podają 215 088 łacinników. Informacje te są niespodziewane. Z powodu dynamiki wzrostu ludności guberni podolskiej i rosnącej liczby ludności wyznania prawosławnego można było oczekiwać, że od 1820 do 1850 r., szczególnie w porównaniu z informacjami pochodzącymi z ok. 1830 r., znacznie wzrosła liczebność katolików. A ona nie tylko nie wzrosła, ale wręcz zmalała. Powodem kurczenia się polskiego etnosu były represje po upadku powstania listopadowego (przymusowe przesiedlenia, wywózki na zesłanie, weryfikacja stanu szlacheckiego, urzędowe przepisanie byłych unitów i ich potomków do Cerkwi prawosławnej), jak również pozyskiwanie katolików, często wbrew ich woli, przez duchowieństwo prawosławne w wyniku udzielania pomocy duszpasterskiej.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA RĘKOPIŚMIENNE

Państwowe Archiwum Obwodu Chmielnickiego w Chmielnickim (PAOCh)

- sygn. f. 685, op. 2, sp. 2. Wizytacje parafii i klasztorów z 1825 r.
sygn. f. 685, op. 2, sp. 3. Wizytacje parafii i klasztorów z 1826 r.
sygn. f. 685, op. 2, sp. 58. Opis kościołów z 1850 r.
sygn. f. 685, op. 2, sp. 73. Wizytacja diecezji kamienieckiej z 1852 r.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 7. Wizytacja dekanatu braclawskiego z lat 1799–1823.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 21. Wizytacja klasztorów i parafii dominikańskich oraz franciszkańskich z 1824 r.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 23. Wizytacje parafii i klasztorów z lat 1823–1824.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 30. Wizytacje parafii i klasztorów z lat 1829–1830.
sygn. f. 685, op. 4, sp. 31. Wizytacje parafii z lat 1829–1830.

Państwowe Archiwum Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (PAOŻ)

- f. 178, op. 51, sp. 3. *Opisanie kościołów [diecezji latyczowskiej] 1797.*

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

- Directorium officii Divini ac missarum dioecesis Camenecensis Podoliae in annum Christi MDCCCXIII...*, Berdicov [1813].
Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Domini 1850, Vilnae 1849.
Directorium officii Divini dioecesis Camenecensis Podoliae ac ecclesiarum in Bessarabia in annum Domini 1851, Vilnae 1850.
Directorium officii Divini recitando sacroque peragendi pro dioecesi Camenecensi-Podoliae in annum Domini 1857, Vilnae 1856.
Marczyński W., *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej z rycinami i mappami*, t. 1–3, Wilno 1820–1823.
Urządzenie jeneralney wizyty dyecezyi wileńskiej z roku 1830 odprawiać się powinney, Wilno 1830.
«Военно-статистическое обозрение Российской империи», издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении департамента Генерального Штаба, t. 10, cz. 2: *Подольская губернія*, Санкт-Петербургъ 1849.
Wizyta generalna diecezji wileńskiej roku 1828, Wilno 1828.

OPRACOWANIA

- Beauvois D., *Trójką ukraiński. Szlachta, carat, lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, tłum. K. Rutkowski, Lublin 2011.
- Białkowski L., *Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze*, Warszawa 1920.
- Білик В.А., *Врегулювання правового становища Греко-уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII – першій чверті XIX ст.*, „Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Серія «Історичне релігієзнавство»”, 2010, nr 2, s. 11–24.
- Брук С.И., Кабузан В.М., *Динамика численности и расселения русского этноса (1678–1917 гг.)*, „Советская Этнография” 1982, nr 4, s. 9–25.
- Брук С.И., Кабузан В.М., *Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в.*, „Советская Этнография” 1981, nr 5, s. 15–31.
- Dębiński J., *Kościół katolicki w Rosji*, „Studia Wrocławskie” 2012, nr 14, s. 472–487.
- Дьяков В.А., Зайцев В.М., Обушенкова Л.А., *Социальный состав участников польского восстания 1830–1831 гг. (по материалам западных губерний Российской империи)* [w:] *Историко-социологические исследования (на материалах славянских стран)*, В.А. Дьяков (red.), Москва 1970, s. 19–168.
- Дмитрієнко М., *Облікові історико-демографічні джерела з вивчення генеалогії та ряду спецдисциплін*, „Історико-географічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць” 2004, nr 7, s. 48–54.
- Eberhardt P., *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, Warszawa 1998.
- Ізяславське намісництво [w:] *Енциклопедія історії України*, В.А. Смолій (red.), t. 3, Київ 2005, s. 432.
- Кабузан В.М., *Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав*, Москва 1992.
- Карпович О.В., *Социально-сословный состав участников восстания 1830–1831 гг. в Минской губернии*, „Вестник Московского Государственного Гуманитарного Университета им. М. А. Шолохова. История и Политология” 2012, nr 2, s. 22–32.
- Kołodziejczyk D., *Ejalet Kamieniecki. Podole pod panowaniem tureckim 1672–1699*, Warszawa 1994.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980.
- Легун Ю., Петренко О., *Матеріали ревізійного перепису населення 1795–1796 рр. у фондах Державного архіву Вінницької області*, Вінниця 2005.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Polskiej Obojga Narodów w XVIII w.*, Lublin 2006.

- Маркова О.Є., *Київська губернія* [w:] *Енциклопедія історії України*, В.А. Смолій (red.), t. 4, Київ 2007, s. 220.
- Маркова О.Є., *Подільська губернія* [w:] *Енциклопедія історії України*, В.А. Смолій (red.), t. 8, Київ 2011, s. 303.
- Национальный атлас России*, t. 1: *Общая характеристика территории*, В.Ф. Хабаров, В.Е. Жуковского, А.Н. Краюхин (red.), Москва 2008.
- Osadczy W., *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*, Lublin 2007.
- Панашенко В.В., *Брацлавське намісництво* [w:] *Енциклопедія історії України*, В.А. Смолій (red.), t. 1, Київ 2001, s. 373, 601.
- Петренко О.С., *Подільське намісництво* [w:] *Енциклопедія історії України*, В.А. Смолій (red.), t. 8, Київ 2011, s. 306.
- Пидгайко В.Г., *Каменец-подольская и Городокская епархия* [w:] *Православная энциклопедия*, Патриарха Московского и всея Руси Кирилла (red.), t. 30, Москва 2012, s. 8–16.
- Поліщук Ю.М., *Національні менишини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)*, Київ 2012.
- Пономарьов А.П., *Етнічність та етнічна історія України. Курс лекцій*, Київ 1996.
- Radwan M., *Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796–1839*, Lublin 2004.
- Radwan M., *Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku*, Lublin 2003.
- Rosowski W., *Akta wizytacyjne diecezji kamienieckiej i lucko-żytomierskiej (koniec XVIII – początek XX wieku) w zasobach archiwów na Ukrainie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 97, s. 333–359.
- Sikorska-Kulesza J., *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa 1995.
- Stomma L., *Antropologia kultury wsi polskiej XIX w.*, Gdańsk 2000.
- Штугенберг И.Ф., *Статистические труды*, cz. 39: *Описание тамбовской и подольской губерний*, Санкт-Петербург 1859.
- Верменич Я.В., *Волинська губернія* [w:] *Енциклопедія історії України*, В.А. Смолій, Київ 2003, s. 606.
- Wółczański J., *Podsumowanie* [w:] *Odrodzenie Kościoła katolickiego w byłym ZSRR. Studia historyczno-demograficzne*, E. Walewander (red.), Lublin 1993, s. 191–199.
- Водарский Я.Е., Кабузан В.М., *Территория и население России в XV–XVIII вв.*, [w:] *Российская империя от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории*, А. Аксенов, Я. Водарский, Н. Никитин, Н. Рогожин (red.), Москва 2011, s. 328–360.
-